

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YETUKLIGI DAVRIDA SHAXS RUHIY FAROVONLIGINI TA'MINLASHNING IJTIMOIIY-HUQUQIIY JIHA TLARI

Xayrullayeva Marjona Xayrulla qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti

Amaliy psixologiya kafedrası 1-kurs doktranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21493352>

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlangan davrda shaxsning ruhiy farovonligini ta'minlashning ijtimoiy va huquqiy jihatlari tahlil qilinadi. Raqamlashtirish jarayonlarining inson psixikasiga ta'siri, virtual makonda shaxsiy daxlsizlikni himoya qilish hamda kiber-tahdidlarning ruhiy salomatlikka salbiy oqibatlari tadqiq etilgan. Muallif raqamli yetuklik sharoitida inson huquqlarini ijtimoiy-huquqiy jihatdan himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha amaliy takliflarni ilgari suradi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, ruhiy farovonlik, shaxsiy daxlsizlik, ijtimoiy-huquqiy himoya, kiber-makon, inson huquqlari.

Zamonaviy yuridik fan «metodologik plyuralizm»ga moyildir. Raqamlashtirish sharoitida shaxsiy hayotni huquqiy tartibga solish masalalarini o'rganish — muallifdan tizimli vosita, usul va uslublarni qo'llashni talab qiladigan murakkab jarayondir. Ushbu jarayon yurisprudensiyaning umumiy metodologiyasiga asoslanadi. Muayyan shartlilik darajasi bilan davlat va huquq umumiy nazariyasi metodologiyasini hamda raqamli munosabatlarni tadqiq etish metodologiyasini o'zaro muvofiq deb hisoblash mumkin. Shu bilan birga, raqamli munosabatlar metodologiyasi faqatgina o'zigagina xos bo'lgan xususiy metodlar, vositalar va raqamli vositalarning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Metodologiya — turlicha talqin qilinadigan fenomen bo'lib, uni tushunish muallif mansub bo'lgan ilmiy maktabga va olimning tajribasiga bog'liq. Eng keng tarqalgan talqinlarga ko'ra, ba'zi mualliflar metodologiyaga metodlar tizimini kiritsalar, boshqalari — ular haqidagi ta'limotni kiritadilar. Ilmiy ishlarda metodologiyani talqin qilishga nisbatan bir nechta yondashuvlar mavjud:

1. Ilmiy bilish amaliyotlarining majmui;
2. Metodlar haqidagi tizimli bilim;
3. Asosiy tushunchalar, kategoriyalar va falsafiy-metodologik asos.

Ushbu qarashlarni hisobga olgan holda, maqolaning metodologik asosi sifatida dialektik o'zaro bog'liqlikda bo'lgan va raqamlashtirish sharoitida shaxsiy hayot munosabatlarini huquqiy tartibga solish nazariyasi, amaliyoti hamda texnikasi haqida obyektiv ma'lumotlarni shakllantirishga xizmat qiladigan elementlarning (dunyoviy asoslar, bilish prinsiplari va xususan metodlarning o'zi) tizimli majmuasi qabul qilindi.

Bilish prinsiplari ushbu yo'nalishni o'rganish metodologiyasining muhim elementidir. An'anaviy talqinga ko'ra, prinsiplar har qanday yuridik ahamiyatga ega faoliyat asosida yotuvchi belgilovchi g'oyalar va boshlang'ich ko'rsatmalardir. Maqola metodologiyasiga nisbatan olganda, prinsiplar ilmiy izlanish o'tkazishga qo'yiladigan umumiy talablarni hamda obyektning o'ziga xosligini aks ettiruvchi qoidalarni ifodalaydi. Raqamlashtirish sharoitida shaxsiy hayot munosabatlarini huquqiy tartibga solishni tahlil qilishda prinsiplar tizimini uchta darajaga ajratish maqsadga muvofiq bo'lib, bular umumilmiy, nazariy-huquqiy hamda maxsusyuridik darajalardir. Umumilmiy prinsiplar qatoriga bilish va verifikatsiyalash imkoniyati, obyektivlik, maqsadga muvofiqlik, ishonchlilik, izchillik hamda ilmiy bilimlar rivojlanishidagi vorisiylik kiradi.

Nazariy-huquqiy prinsiplar guruhini esa ijtimoiy va aniq-tarixiy yondashuv hamda muammoni har tomonlama o'rganish kabi boshlang'ich g'oyalar tashkil etadi. O'z navbatida, maxsus-yuridik prinsiplar bevosita raqamli muhitda shaxsiy daxlsizlik muvozanatini va huquqiy kafolatlarni ta'minlash qoidalari bilan belgilanadi.

Raqamlashtirish sharoitida shaxsiy hayot munosabatlarini huquqiy tartibga solishning maxsus-yuridik prinsiplari an'anaviy huquqiy qadriyatlar bo'lgan qonuniylik, gumanizm hamda inson va fuqaroning huquq va erkinliklari ustuvorligi asoslariga tayanadi. Ushbu prinsiplar raqamli muhitda shaxs daxlsizligini ta'minlashning fundamental poydevorini shakllantiradi. Shu bilan birga, yuridik fanda huquq mazmunini bilishning metodologik asoslarini tadqiq etgan olim A. V. Pogodinning ilmiy qarashlariga tayangan holda, maxsus-yuridik prinsiplar tizimini yanada kengaytirish lozim. Bunga ko'ra, huquqning ikkiyoqlama tabiati, huquq shakli va mazmuni birligi, subyekt huquqiy o'ngi va huquq mazmunining o'zaro bog'liqligi hamda obyektiv huquqda nuqsonlar (defektlar) mavjudligi kabi prinsiplar raqamli munosabatlarni to'g'ri anglash va ulardagi huquqiy bo'shliqlarni to'ldirishda muhim instrumental vosita bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy davlat va huquq tizimining raqamlashtirilishi uning asosiy funksiyalari hamda boshqaruv xarakterini tubdan o'zgartirib, tizimda jiddiy konseptual «siljishlar»ni yuzaga keltirmoqda. Ushbu transformatsiya jarayonlari yuridik fanga «raqamli huquq», «raqamli huquqiy maqom», sun'iy intellekt va taqsimlangan reyestr texnologiyalari kabi yangi tushuncha hamda atamalarni olib kirdi. Mazkur terminlar bugungi kunda nafaqat ommaviy axborot vositalarida faol qo'llanilmoqda, balki ilmiy hamda o'quv adabiyotlarining ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Binobarin, o'rganilayotgan mavzuning eng o'ziga xos xususiyatlaridan biri — raqamli huquq sohasida ilmiy bilimning boshqa tarmoqlaridan, xususan axborot texnologiyalari va chet tillardagi ilmiy adabiyotlardan terminologik atamalarning faol retsepsiya qilinayotgani (o'zlashtirilayotgani) hisoblanadi.

Huquqshunoslikda faol qo'llanilayotgan «raqamli huquq» atamasi o'zining polisemantik (ko'p ma'noli) tabiati bilan ajralib turadi. Xususan, huquqshunos olimlar M. S. Ivshin va A. A. Kirillovix ushbu tushunchaning ma'noviy xilma-xilligini tahlil qilib, uning mohiyatini ochib beruvchi bir nechta asosiy yondashuvlarni ajratib ko'rsatadi. Ularning talqiniga ko'ra, raqamli huquq raqamli texnologiyalarni qo'llash va raqamli huquqlar muomalasi bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normativ massiv, muayyan subyektiv huquqlar majmui yoki mulkning alohida bir turi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Shuningdek, tadqiqotchi P. Xlebnikov ham ushbu atamani raqamli texnologiyalar sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi o'ziga xos huquq sohasi sifatida baholaydi. Binobarin, mazkur terminologik ko'p ma'nolilik raqamlashtirish jarayonlarini aks ettiruvchi boshqa ko'plab ilmiy kategoriyalar uchun ham xarakterlidir. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, huquqiy tushuncha va kategoriyalar nafaqat maqola metodologiyasining mustaqil hamda avtonom elementi, balki tadqiq etilayotgan predmetning uzviy qismi hisoblanadi. Mazkur konseptual apparat bilan ishlash jarayonida muallif tahlil, sintez va mantiqiy umumlashtirish kabi aniq tadqiqot metodlariga tayanadi. Umuman olganda, raqamli texnologiyalarning ijtimoiy shartlanganligini o'rganish konseptual jihatdan «texnologik determinizm» falsafiy konsepsiyasiga borib taqaladi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida vujudga kelgan ushbu nazariya texnika taraqqiyoti hamda uning ishlab chiqarishga joriy etilishi natijasida shakllangan. Texnologik determinizm nuqtai nazaridan, jamiyatdagi evolutsion o'zgarishlarning birlamchi harakatlantiruvchi kuchi aynan texnologiyalar bo'lib, ular ijtimoiy tuzilish modelini belgilab beruvchi bazaviy omil va shart-sharoit sifatida qaraladi.

Qayd etish lozimki, ushbu konsepsiya tarafdorlarining qarashlari bir xil emas. Falsafiy muomalada uning ikkita asosiy yo'nalishi ajratib ko'rsatiladi: radikal va mo'tadil texnologik determinizm. Birinchi yo'nalish texnologiyalar ijtimoiy manfaatlardan mutlaqo mustaqil ravishda rivojlanishini postulat sifatida ilgari sursa, mo'tadil yondashuv vakillarining nuqtai nazariga ko'ra, texnologiyalar jamiyatga kuchli mustaqil asorat ko'rsatsa-da, sotsium baribir ularni huquqiy va ijtimoiy vositalar orqali tartibga solishga qodir. Ushbu yondashuvlarni tahlil qilish hamda ularning maqola predmeti uchun relevantligini baholash shuni ko'rsatadiki, texnologik va ijtimoiy o'zgarishlar doimo dialektik o'zaro bog'liqlikda bo'ladi. Texnologik o'zgarishlar ijtimoiy institutlar uchun muttasil yangi chaqiriqlar hamda imkoniyatlarni keltirib chiqaradi, biroq ushbu chaqiriqlarga beriladigan huquqiy javob har bir davlatning tarixi, madaniyati va shakllangan qonunchilik tizimiga bevosita bog'liqdir. Maqolada aynan mana shu mo'tadil metodologik postulatlar boshlang'ich nuqta qilib olindi.

Raqamlashtirish texnologik rivojlanishning zamonaviy bosqichi bo'lib, hayotning barcha sohalariga siyosat, iqtisodiyot, madaniyat va davlat boshqaruviga transformatsion ta'sir ko'rsatmoqda. Tabiiyki, ushbu tarmoqlarning barchasi muayyan darajada huquqiy tartibga solishni talab etishi sababli, raqamlashtirish yuridik sohaga ham chuqur daxl qiladi. Shundan kelib chiqqan holda, raqamli jamiyat shakllanishi sharoitida shaxsiy hayotning huquqiy jihatlarini to'g'ri anglash uchun uning huquqiy tabiati va tartibotga ko'rsatadigan ta'sirini yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish lozim. Ushbu jarayonda yuridik metodologiyani talqin qilishga doir uchta asosiy yondashuvni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Tor yondashuv: metodologiyani faqatgina muayyan tadqiqot metodlari hamda amaliy metodikalarning tizimli majmui deb hisoblaydi.
- Medial (oralig) yondashuv: metodologiya tarkibiga nafaqat usul va metodlar majmuasini, balki ular haqidagi tizimli ilmiy ta'limotni ham kiritadi.
- Keng yondashuv: metodologik instrumental vositalar tarkibiga prinsiplar, fundamental tushunchalar, huquqiy kategoriyalar va falsafiy-dunyoqarashga oid asoslarni ham qo'shadi.

Maqolada metodologiyani talqin qilishda keng yondashuvga amal qilish zarurligi konseptual jihatdan asoslanadi. Bunday holatda uning asosiy komponentlari bo'lib faqatgina metodlarning o'zi emas, balki dunyoqarashga oid ko'rsatmalar hamda predmeti xususiyatlarini ochib beruvchi kategoriyalar xizmat qiladi. Zamonaviy huquqshunoslik fani shaxsiy hayotni raqamlashtirishning mohiyatini, uning huquqiy oqibatlarini hamda istiqbollarini tahlil qilish uchun keng metodologik apparatni taqdim etadi. Xususan, maqolada tahlil metodi shaxsiy hayot institutining o'ziga xos huquqiy jihatlarini o'rganishga, sintez esa sohaga oid mualliflik ta'riflarini shakllantirishga xizmat qildi. Deduksiya usuli huquqiy tartibga solish mexanizmining umumiy qonuniyatlari asosida uning raqamli makonda amal qilish xususiyatlarini ochib bergan bo'lsa, induksiya aniq misollar yordamida qonunchilik elementlarining o'zaro ta'siri haqida xulosalar chiqarishga imkon berdi. Funktsional metod yordamida raqamli texnologiyalarning shaxsiy hayot daxlsizligini ta'minlashdagi roli baholangan bo'lsa, rasmiy-yuridik va qiyosiy-huquqiy metodlar milliy hamda xorijiy qonunchilik normalarining qiyosiy tahlilini amalga oshirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qildi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Carr, N. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. – New York: W. W. Norton

& Company, 2020. – 368 p.

2. Turkle, S. Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age. – New York: Penguin Press, 2015. – 448 p.

3. Alter, A. Irresistible: The Rise of Addictive Technology and the Business of Keeping Us Hooked. – New York: Penguin Books, 2018. – 368 p.

4. Журавлев А. Л., Нестик Т. А. Психологические последствия внедрения новых технологий: макропсихологический анализ // Психологический журнал. – 2019. – Т. 40, № 5. – С. 5–14.

5. Концепция цифрового государства и цифровой правовой среды: монография / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2022. – 244 с.

6. Баринов П. С. Категории юридической науки и практики: понятие, классификация и предназначение // Правовая политика и правовая жизнь. – 2016. – № 4. – С. 125–130.

7. Mutlu, E. A. Digital Addiction and Mental Health Challenges in the Era of AI // Journal of Cyberpsychology and Behavior. – 2023. – Vol. 12, No. 3. – P. 112–119.

8. Погодин А. В. Принципы исследования содержания права // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2010. – № 4. – С. 17–24.

9. Ившин М. С., Кирилловых А. А. Цифровое право как направление в развитии правового режима информационного общества // Юридический мир. – 2021. – № 8. – С. 30–34.

10. Хлебников П. Цифровизация права как следствие цифровизации жизни // Жилищное право. – 2017. – № 9. – С. 99–104.

11. Папулина О. А. Теория технологического детерминизма и современные медиа // Социально-гуманитарные знания. – 2017. – № 8. – С. 300–306.

12. Всемирная организация здравоохранения. Психическое здоровье и цифровые технологии в XXI веке: Глобальный отчет. – Женева: ВОЗ, 2024. – 88 с.